

УДК 37.016:821.161.2

DOI 10.31654/2663-4902-2024-PP-2-22-33

Бондаренко Ю. І.

доктор педагогічних наук, професор кафедри літератури,
методики її навчання, історії культури та журналістики
Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя
bondarenko_yuriy63@ukr.net
orcid.org/0000-0003-0938-9588

Бондаренко А. І.

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови,
методики її навчання та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
alla_bon@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4140-4733

**РОЗВИТОК ПРОСТОРОВОГО МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Українська література як мистецтво слова й навчальна дисципліна має значний потенціал, необхідний для внутрішнього розвитку учнів середньої загальноосвітньої школи. Ідеться про формування різних типів мислення, зокрема просторового, яким володіє кожна людина й використовує в повсякденному житті, професійній діяльності. Художня картина світу, яку опановують школярі, наділена низкою просторових характеристик (часових і топографічних), які можуть стати основою (планом, схемою, напрямками опрацювання) в процесі аналізу літературного твору. У статті вибудовано навчальні алгоритми, які, з одного боку, сприяють осмисленню художнього матеріалу, а з іншого – активізують ті інтелектуальні процеси, які забезпечують розвиток просторових уявлень учнів на основі відповідних картин, створених митцями. За основу взято хронотопний аналіз як базовий вид діяльності, поєднаний з іншими шляхами опрацювання літературних джерел залежно від завдань, поставлених учителем та учнями авторами шкільних програм. У контексті його застосування запропоновано комплекс видів розумової діяльності, як-от: установлення просторових рамок зображеного, визначення елементів часопростору, їх опис, усвідомлення семантичного маркування, художньої ролі в системі образної структури тексту, концептуального спрямування написаного, жанро- та стилеутворення. Автор статті вважає, що для значної кількості літературних творів продуктивними є дослідження, оперті на просторові лінії, прокладені письменниками з метою формування художньої картини світу. Вектори творчого мислення митців слова, на його думку, існують або в межах завершеного одиничного часопростору (більшість літературних творів, у яких зображено окремий історичний чи біографічний період), або між різними просторовими утвореннями, які необхідні, щоб установити статичні або динамічні зв'язки між змальованими історичними епохами й у такий спосіб виявити закономірності розвитку українського народу чи й усього людства. Усе це можна простежити на матеріалі багатьох епічних та драматичних текстів, уключених до шкільної програми.

Ключові слова: простір, просторове мислення, просторові лінії, елементи художнього часопростору, хронотоп, хронотопний аналіз, інтелектуальна діяльність, розвивальний потенціал літератури.

Постановка проблеми. Розвиток інтелекту сучасних школярів – один із пріоритетів освітньої системи. Проте розумова сфера не є однорідною, у її складі функціонують різні типи мислення, до яких належить і просторове. Українська література як навчальна дисципліна володіє власними можливостями у вирішенні цієї проблеми, адже художня картина світу, створювана письменниками, завжди вибудована в певних часових і топографічних координатах. Властивості літературного матеріалу дозволяють стверджувати: на уроці словесності існують навчально-розвивальні можливості, які дозволяють здійснювати цілеспрямовані літературознавчі дослідження, що, з одного боку, допомагають учням пізнавати художні тексти, а з іншого – формувати просторове мислення як частину психологічного комплексу людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку просторового мислення вже поставлена в українській дидактиці. Проте вона цікавила здебільшого представників тих фахових методик, які осмислюють процес навчання геометрії, креслення, технічних дисциплін, образотворчого мистецтва, історії (А. Бровченко, С. Буднікова, Г. Гаврищак, О. Катиніна, Г. Мамус, О. Матяш, В. Сидоренко, А. Уруський та ін.). Із погляду вивчення літератури її ще не була розглянуто. Дотичними до вирішення поставленого завдання можна вважати дослідження, у яких приділено увагу застосуванню хронологічного аналізу літературних творів (П. Білоус, Ю. Бондаренко, Т. Дятленко, В. Коркішко, Г. Островська, К. Фролова, Н. Шерстюк та ін.). Однак існує необхідність цілеспрямовано розглянути питання розвитку просторового мислення засобами художнього слова, виходячи зі специфіки літератури як навчальної дисципліни.

Формування цілей статті. Ключовими завданнями дослідження є виділення тих художніх особливостей літературного матеріалу, які дозволяють формувати просторове мислення, а також окреслення методичних механізмів вирішення проблеми, визначення системи інтелектуальних дій, які можна запропонувати учням із відповідною метою.

Результати досліджень та їх обговорень. Свідомість людини завжди перебуває в певних просторових координатах, які можна означити як систему розгорнутих образних уявлень, що утворюють цілісність та ієрархічну підпорядкованість одне одному. Оцінка просторового мислення дозволяє виділити його параметри, зокрема воно «...відбувається переважно в образній формі, тобто образи (чи уявлення) є основними його оперативними одиницями, які відтворюють просторові властивості й відношення різних об'єктів...» [5, с. 137]; «в процесі цього оперування відбувається їх відтворення, перебудова, видозміна в необхідному напрямі. Образи тут є і висхідним матеріалом, і основною оперативною одиницею, і результатом мислительного процесу» [7]. Названий тип мислення фіксує простір як такий, що володіє формою, у межах якої існує його протяжність (топографічна та часова лінії) у певному напрямку, відбувається локалізація об'єктів, якими він наповнений. Простір (обшир) – це вмістилище, наділене властивостями одиничності/множинності, об'ємності, цілісності, окресленості, збірності, структурованості, суцільності/розірваності, обмеженості/необмеженості, розширеності/звуженості, пустоти/наповненості, реальності/ідеальності, наявності внутрішньої та зовнішньої взаємодії, оживленості/мертвотності. У нього є протяжність, площа, обсяг, якісні та кількісні показники, образний відповідник у літературному творі. Він піддається спогляданню, запам'ятовуванню, уявному моделюванню та переробці, систематизації, оперуванню, унаочненню. Об'єкти в межах окремого простору перебувають у певній пов'язаності, рядопокладеності, можуть впливати один на одного, взаємодіяти, чергуватися.

У процесі формування просторового мислення названі властивості необхідно враховувати, що й виконують представники багатьох навчальних дисциплін: креслення, геометрії, образотворчого мистецтва, географії та ін. Як пише Є. Заїка, «...значну роль в навчанні відіграє і образно-просторове мислення, особливо під час засвоєння

знань та вмінь з геометрії, географії і креслення, і нерідко саме його недостатній розвиток перешкоджає повноцінному засвоєнню навчального матеріалу школярами» [3, с. 29].

Свої можливості для вирішення проблеми надає й художня література. Навчальні матеріали, специфічні для названого предмета, – це текстуальні джерела (художні твори, історико-літературні оглядові матеріали), які унаочнюють просторове образне сприйняття світу їх авторів, що моделюють художній хронотоп відповідно до поставлених завдань. «...Актуальним є дослідження художньої природи хронотопу, його ознак та способів зображення у тексті, а також визначення функцій часопростору в літературному творі» [4, с. 389].

Отже, на уроках літератури учні зустрічаються не з реальним (матеріально вираженим) простором, яким цікавляться представники природничих наук, а з уявним (психологічним, духовним, мисленнєвим, емоційним тощо). «Необхідно зазначити, що художній хронотоп, на відміну від часових і просторових визначень об'єктивної дійсності, має більш або менш суб'єктивний характер. Адже відчуття часу і простору залежить від вираження його автором, сприйняття читачем та від взаємозв'язку реального світу й світу художнього» [4, с. 391]. Як пише П. Білоус, «літературний твір вибудовує новий світ, який чітко окреслюється самобутніми часово-просторовими вимірами (хронотопом). Цей світ існує тільки у творі, поза текстом його немає. Він складається із витворених уявою та фантазією реалій, має свою історію, географію, топоніміку, заселений вигаданими людьми з вигаданими іменами» [2, с. 9].

Такі визначення підсилюють низку понять, які функціонують в сучасному літературознавстві, зокрема: «художній простір», «текстуальний простір», «літературознавчий простір», «символічний простір», «міфологічний простір», «стильовий простір», «жанровий простір» та ін. Вони також відображають роботу авторської свідомості.

Отже, розвиток просторового мислення на уроці відбувається тоді, коли вчитель та учні враховують наявні в художньому матеріалі відповідні утворення, зокрема просторові конфігурації, на основі яких він розвивається, хронологічне та топографічне розгортання зображених подій, що допомагає наповнити текст авторським змістом. Саме характер просторової організації літературного матеріалу значною мірою впливає на планування його вивчення. Структура навчального процесу в її дисциплінарній специфіці на уроках словесності багато в чому є похідною від просторової структури літературного тексту й зумовлена нею. Головне завдання – дослідити повноту художньо-образного втілення простору, «тобто набір елементів, зв'язки між ними, їх динамічне співвідношення. В образі відображається не лише склад елементів, які входять у його структуру (форма, величина), але й їх просторове розміщення...» [5, с. 140].

Виходячи з описаних вище властивостей, доцільно виділити основні інтелектуальні дії, які можуть здійснити вчитель-словесник та учні, зокрема:

1. Окреслювати загальні контури (цілісність, збірність, суцільність) просторової організації літературного тексту, хронологічних та топографічних рамок (об'ємність, протяжність, обмеженість) авторської картини світу, образної специфіки (художній еквівалент) їх вираження.

2. Визначати структурні частини (звуженість, розірваність) змальованого простору, їх одиничність або множинність (наповненість тексту, кількість), позиціонування в межах твору, властивості, семантичне навантаження, художню роль (якість, риси).

3. Установлювати зв'язки між цими компонентами, оцінювати їх системність й особливості взаємодії, лінії розширення, тобто нагромадження споріднених елементів, підпорядкованих змістовій, проблемно-тематичній, характеристичній спрямованості написаного автором, вимогам, що впливають із жанрових та стильових параметрів тексту.

4. Узагальнювати художню картину світу в її просторових вимірах, визначити мету, із якою письменник заклав саме такі хронологічні та топографічні параметри зображеного.

Специфіка навчального матеріалу значною мірою зумовлює розвивальну діяльність на уроці літератури. Школярі оперують передусім художніми текстами, тобто тими картинами, які створюють митці слова.

У межах літературних джерел діти можуть ознайомитися з просторовими утвореннями різного характеру. Плануючи навчальний процес, словеснику потрібно визначитися, яка структура картини світу в художньому тексті та якому поняттю («одиничність» чи «множинність») вона підпорядкована.

Проблема просторової одиничності або множинності у творі відносна. Проте вчителю необхідно усвідомити, що саме він обирає в тексті за одиницю художнього простору для опрацювання разом з учнями в конкретний момент навчального процесу. У межах цієї одиниці існує структурна множинність менших елементів. Наприклад, якщо за одиницю обрано простір тайги в романі Івана Багряного «Тигролови», у такому разі його треба розбити на сукупність місць дикої природи, через які проходить головний герой і де відбувається його контакт із довіллям.

Визначення просторової одиничності та множинності може відбуватися на основі часової та топографічної організації зображеного, їх комбінування. У такому зв'язку одиничним можна назвати художній простір, в основі якого перебуває окремий цілісний нерозривний хронологічний період, проміжок (наприклад, життя героя або його фрагмент), що часто розгорнутий на історичному, природному чи побутовому фоні (багато епічних і драматичних творів). Відповідно хронологічною множинністю наділений простір, де співіснують два й більше часові періоди, здебільшого віддалені один від одного, але такі, що перебувають у концептуальній єдності, створеній автором (романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Собор» О. Гончара, «Диво» П. Загребельного).

Художній простір з ознаками часової одиничності, на наш погляд, це:

1. Хронологічно цілісні зображення одного періоду, що позначають місце й час дії, обставини, у яких перебувають літературні герої (пейзажі, інтер'єри, екстер'єри тощо).

2. Історично масштабні картини, покликані відобразити дух змалюваної доби, суспільну та культурну атмосферу окремого століття чи періоду в його межах.

Тексти, що володіють часовою множинністю, вміщують у собі:

1. Декілька періодів (історичних чи з приватного життя героя), які перебувають між собою в певних художніх зв'язках (уподібнення/розподібнення – за одним із цих принципів, який визначає письменник).

2. Універсальні явища, подані як надісторичні, що мають загальнонаціональний чи загальнолюдський зміст (це окрема категорія текстів, картина світу яких позбавлена конкретних історико-часових вимірів (аісторизм): поема «Енеїда» І. Котляревського, драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня», поема І. Франка «Мойсей», більшість ліричних творів інтимного, пейзажного, філософського, громадянського змісту). Зображене у таких текстах стосується всіх часів, що вказує на його надісторичний характер.

У більшості випадків робота відбувається в рамках першої групи текстів, побудованих за принципом просторової одиничності. Українські письменники формують хронотопні утворення, які дозволяють унаочнити особливості існування персонажів і в такий спосіб забезпечити проблемно-тематичну спрямованість літературного матеріалу. Отже, формування просторового мислення школярів значною мірою зумовлено передусім зоровими, а також іншими (слуховими, запаховими, тактильними) відчуттями, якими буде збагачено враження дітей під час читання літературного матеріалу. Тому опрацювання художніх творів містить ретельні текстуальні спостереження, виділення наявних просторових параметрів, зображених об'єктів та їхніх властивостей. Це створює передумови для застосування більшості шляхів аналізу:

подієвого – усвідомлення учнями обставин, у яких відбуваються події твору; пообразного – осмислення взаємодії літературних героїв із просторовими умовами, у яких вони перебувають; словесно-образного – визначення мовних одиниць, із допомогою яких змальовано час і простір, їхні елементи; проблемно-тематичного, ідеаційно-концептуального, філософського – дослідження авторського використання просторових об'єктів для тематизації зображеного, осмислення на цій основі важливих питань людського буття; жанрового, структурно-стильового – виявлення впливу просторових деталей на жанро- та стилеутворення. Проте ключовим шляхом аналізу у вирішенні обраної наукової проблеми є хронотопний.

Однією з первинних навчальних дій, які мають виконати вчитель та учні, є встановлення загальних параметрів (рамок), у яких існує досліджуваний художній простір. У літературному матеріалі ці межі завжди мають свій образний еквівалент, який і допомагає презентувати часо-просторову картину. У конкретних літературних творах, які учні сьогодні вивчають у школі, це має відповідну конфігурацію.

Сентиментально-реалістична повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»: село першої половини ХІХ століття, загальний образ якого допомагає автору реалізувати його світоглядно-стильові пріоритети сентименталізму.

Соціально-побутова повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»: села Семигори, Біївці; Київ (друга половина ХІХ століття), зображені в руслі реалістичної традиції.

Драма-фєєрія Лєсі Українки «Лісова пісня»: ліс – основне місце подій; село (людський світ), опозиційне до лісу.

Урбаністичний роман В. Підмогильного «Місто»: місто (Київ 20-их років ХХ століття), у якому розгорнуто зображуваний життєвий період Степана Радченка; село, із якого приїхав головний герой і якому протиставлене місто.

Художня концепція деяких текстів зумовлює постійну зміну топографічний реалій, розгорнутих на основі архетипу дороги. Сюди слід віднести:

Роман П. Куліша «Чорна рада»: хутір Хмарище; Ніжин; Київ.

Оповідання І. Франка «Сойчине крило»: помешкання Масіно (Хоми); ліс, у якому живе Маня – дочка лісника; Городок; Краків; Дорпат; Одеса; Нижній Новгород; Іркутськ; ліс біля Красноярська; Порт-Артур. У результаті можна говорити про значний територіальний простір (від Польщі до Далекого Сходу), у якому розгортається життєва доля головної героїні.

Зображені просторові реалії потрібно враховувати під час аналізу літературних творів. Власне, саме вони дають змогу сформувати загальне уявлення учнів про основу художньої картини світу, створеної письменниками. Після цього можна виявляти та конкретизувати внутрішнє наповнення кожного просторового утворення, з'ясовуючи концептуально важливі елементи, зв'язки між ними, їхнє художнє значення.

Так, у романі В. Підмогильного «Місто» просторові картини виконують важливу роль. Учитель та школярі мають обов'язково зосереджуватися на зображених об'єктах та їхніх деталях, у яких проходить життя головного героя. Це дозволяє формувати в учнів декілька рівнів просторових уявлень. Зокрема, про:

1. Київ 20-х років ХХ століття як цілісний урбаністичний простір, пріоритетний для Степана Радченка й різко протиставлений селу.
2. Окремі реалії цього простору, які утворюють його топос.
3. Село як опозиційний до міста просторовий елемент, зв'язок із яким у головного героя постійно слабне.

Ключовими для формування просторового мислення є перший та другий аспекти, адже саме в їх рамках можливий процес структурування просторових уявлень одинадцятикласників, які ознайомлюються з романом В. Підмогильного. За результатами вивчення твору простір міста для учнів має бути складений із цілого ряду фрагментів, що утворюють цілісну топографічну картину, до якої належать:

помешкання Степана Радченка, заклади харчування та культури, магазини й вулиці Києва. Це допомагає відстежувати просторові лінії, які складаються з утворень, подібних за концептуальною роллю. Їх об'єктивізація визначає життєву долю Степана Радченка. Зокрема, роман «Місто» доцільно опрацьовувати за такими концептуально-хронотопними лініями:

1. Місця харчування та магазини: берег Дніпра, заклад народного харчування, кафе, кондитерська, пивниця, приватна їдальня, велика їдальня на Хрещатику; крамниця готового одягу.
2. Помешкання: столярна майстерня, кухня, окрема кімната, будинок на Липках.
3. Літературна діяльність: вечірка в Національній бібліотеці, квартира критика Світозарова, вечірка КУБУЧ, редакція журналу.
4. Розваги: оперовий театр, кінотеатр, «Електричне лото».

Названі просторові лінії підтверджують думку, що «хронотопна структура роману – багаторівнева, із різноманітними переплетеннями, накладаннями часо-просторових утворень» [1, с. 62]. Вони підпорядковані авторській концепції та виконують поставлені художні завдання, допомагають продемонструвати зміну якості життя Степана Радченка, його внутрішніх пріоритетів, а отже, повинні бути елементами пообразного та хронотопного аналізу, які застосовують комбіновано для того, щоб виявити розвиток головного героя. Також на їх основі потрібно розкривати проблему впливу міста на людину, взаємодію індивіда з урбаністичним середовищем. Осмислення авторської концепції людини потребує аналізу всіх елементів, на основі яких вона виникає. Сюди належить набір хронотопних точок, через які проходить образ-персонаж і які або трансформують його в певному напрямку (перший варіант – зокрема, для роману В. Підмогильного), або допомагають констатувати сталий набір рис, які у творі не змінюються (другий варіант – наприклад, для роману Івана Багряного «Тигролови», адже в усіх місцях, де опинявся Григорій Многогрішний, він завжди демонстрував набір рис, що уособлюють культ сильної особистості). Тому осмислення учнями сутності персонажів багато в чому залежить від просторових реалій, у яких перебувають герої. «...Місце поведінки як одиниця життєвого простору людини характеризується різними властивостями і може відображати особливості самого простору. Водночас аналіз, виділення, опис місць поведінки має особливе значення для розуміння і внутрішнього світу людини, її існування» [6, с. 153].

Отже, навчальна діяльність, яку організовує вчитель, має відбуватися на основі розробленого плану, в основу якого покладено семантично марковані та концептуально спрямовані просторові лінії, наявні в художньому матеріалі. Це дозволяє визначити вектори розумових зусиль школярів під час аналізу літературного тексту та реалізувати відомі шляхи дослідження. Під час вивчення роману В. Підмогильного «Місто» осмислення кожної з просторових ліній допомагає одержати позитивні дидактичні наслідки:

1. Учні засвоюють хронотопну структуру тексту (простір Києва складається з багатьох часо-просторових точок, важливих для розуміння змісту роману) (хронотопний аналіз).
2. Одинадцятикласники усвідомлюють їхню концептуальну взаємодію – певну подібність (схожість, спорідненість), постійне нагромадження, тобто просторове розширення (хронотопний аналіз).
3. Вони простежують канву ключових подій, тобто сюжетний розвиток, який завжди відбувається в межах названих просторових ліній (подієвий аналіз).
4. Школярі усвідомлюють життєву долю головного героя й інших персонажів, трансформацію характеру Степана Радченка під впливом київського урбаністичного середовища (пообразний аналіз).
5. Просторові лінії допомагають означити погляд письменника на людину та суспільство й у такий спосіб збагнути філософсько-світоглядну спрямованість роману (ідеаційно-концептуальний, філософський аналіз), адже «репрезентація просторових

і часових характеристик у творі є показовою і значущою для виявлення авторської концепції світу» [8, с. 59].

6. Їх необхідно враховувати під час визначення жанру літературного твору. Зокрема, вони сприяють тому, щоб кваліфікувати роман В. Підмогильного як урбаністичний (жанровий аналіз).

Із цього випливає, що розвиток просторового мислення школярів відбувається в контексті комплексного осягнення літературного матеріалу, його властивостей. Тому кожна просторова лінія потребує локалізації – визначення та деталізації всіх семантично маркованих елементів, які до неї належать і є важливими для осягнення різних змістових та формальних сторін художнього джерела. Навчальна діяльність переходить на рівень опрацювання та використання цих деталей (осмислення, оперування, встановлення особливостей їх взаємодії), що є підставою для аргументованих суджень школярів, а також допомагає сформуванню в учнів достатньо багаті образні уявлення про літературний твір та його художню концепцію.

Підсумкова оцінка тексту повинна базуватися на розумінні учнів, що загальний змальований письменником простір ділиться на окремі топографічні локації, які часто утворюють групи (вони й забезпечують існування просторових ліній) зі спорідненою художньою роллю. У результаті образ Києва в романі В. Підмогильного «Місто» постає як простір-вмістилище, що зазнає внутрішнього наповнення й розширення відповідно до авторського задуму показати вплив урбаністичного середовища на людину.

У багатьох літературних творах просторові утворення пов'язані з образами населених пунктів, де мешкають персонажі твору. Проте є тексти, хронотоп яких включає виходи за окремі точки. У романі «Місто» це лінія «Київ – село», яка необхідна, щоб показати процес внутрішнього переродження Степана Радченка із сільського хлопця в містянина, який не хоче повертатися туди, звідки приїхав. Локації в межах таких ліній існують за принципом протиставлення. Скажімо, у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» життєва доля багатьох героїв розгортається в просторових координатах, де пункти існування мають спеціальну проблемно-тематичну спрямованість. Так, образ Мирона Ґудзя існує в межах лінії «Запорозька Січ – село Піски», образ Максима – у межах «Піски – Московщина – Піски», Грицька – «Піски – Херсон – Піски». У кожному випадку існує своє художнє завдання: Мирін Ґудзь приносить у Піски дух запорозької вольниці, протистоїть закріпаченню села; на прикладі Максима письменники демонструють, як перебування на чужині посилює негативні сторони персонажа; для Грицька Херсон – це місце, де молодий чоловік завдяки наполегливій праці перетворюється з бідняка на заможного селянина. Ці приклади накладаються на проблемно-тематичні виміри тексту, у якому протиставлено свободу й рабство, моральні норми українського села й російської армії, злиденність і багатство. Тому учні мають розібратися, яке семантичне навантаження кожного хронотопного утворення, побачити, які просторові компоненти протиставлено й за яким принципом, із якою метою письменники прокладають просторові лінії.

Усе разом дозволяє письменникам масштабувати художньо-просторові картини в широкий образ історичної доби, який у кожному творі має свою специфіку: НЕП 20-х років ХХ століття (роман «Місто» В. Підмогильного), епоха сталінського тоталітаризму (роман «Тигролови» Івана Багряного), доба кріпацтва та часовий проміжок після його відміни (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). Якщо вчитель планує формувати художньо-історичні уявлення учнів, він повинен унаочнити в тексті просторові лінії, що розкривають сутність змальнованої доби. Скажімо, у романі Івана Багряного «Тигролови» для аналізу слід обрати образи трьох поїздів («дракона», товарного експресу, Тихоокеанського експресу номер один), та далекосхідного міста Хабаровськ. Кожен із цих образів має свій внутрішній та

зовнішній простір, опис якого дозволяє учням усвідомити тоталітарну сутність сталінізму. Тому лінійно-просторове дослідження потребує:

- 1) їх спільного опрацювання;
- 2) визначення й опису властивостей кожного;
- 3) встановлення між ними відповідних змістових зв'язків;
- 4) узагальнення авторської оцінки сталінізму на основі комплексного опрацювання відповідних фрагментів тексту.

Окремі можливості для розвитку просторового мислення школярів надають тексти, зміст яких виникає на основі надісторичних уявлень письменників. До такої категорії належать дві групи творів:

1. Ті, у яких зображено два або більше історичні періоди (поєми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...», «Розрита могила», роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», перший варіант повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», романи П. Загребельного «Диво», О. Гончара «Собор» та ін.).

2. Тексти, картина світу в яких позбавлена історичних ознак і тому набуває універсального характеру (поема І. Франка «Мойсей», повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня», етюд Олександра Олеся «По дорозі в казку», пейзажна, інтимна, філософська лірика багатьох поетів).

Особливістю у вивченні першої групи є те, що виникає потреба прокласти два види просторових ліній: у межах окремого зображеного історичного періоду (топографічні лінії) і між епохами (часові лінії). Зразок опрацювання одного художньо-історичного періоду подано вище на матеріалі роману В. Підмогильного «Місто» та інших творів. Проте в шкільних програмах періодично з'являються тексти, під час вивчення яких виникає необхідність усвідомлювати зв'язок між декількома зображеними історичними періодами. Подаємо в таблиці наявні в них просторові лінії (здебільшого часові).

Літературні твори, у яких зображено декілька історичних періодів	Просторові лінії між історичними періодами
Поєма Т. Шевченка «І мертвим, і живим...»	Середина ХІХ ст. – визвольні війни першої половини ХVІІ ст.
Поєма Т. Шевченка «Великий льох»	Часи Богдана Хмельницького – часи Івана Мазепи та Петра першого – часи Катерини другої – перша половина ХІХ ст.
Повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (перший варіант твору)	Доба Богдана Хмельницького – друга половина ХІХ століття
Роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Друга половина ХVІІІ ст. (знищення Запорозької Січі) – середина ХІХ ст.
Роман Ю. Яновського «Майстер корабля»	Друга половина ХХ ст. (70-ті роки) – 20-ті роки ХХ ст. – молоді літа хазяїна трамбака
Роман О. Гончара «Собор»	Друга половина ХVІІІ ст. – Друга світова війна – 60-ті роки ХХ ст.
Роман П. Загребельного «Диво»	Київська Русь – Друга світова війна – 60-ті роки ХХ століття

У кожному випадку просторові лінії, прокладені письменниками між віддаленими часовими періодами, створюють концептуальне поле, у межах якого митці або типізують певні явища (показують їх повторюваність в усіх епохах), або вибудовують міжчасові опозиції, необхідні для демонстрації історичних змін. Так, у першому

варіанті повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» запропоновано історичну лінію між двома різними періодами: добою визвольної війни XVII століття й протиставленою їй другою половиною XIX століття (посткріпацький період). Перебування в таких часопросторових умовах дає учням можливість усвідомити історіософський погляд митця, який говорить про національний занепад України.

Схожі просторові пропорції існують у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», де наявна історична лінія «фінал козацької епохи у XVIII столітті – позначена кріпацтвом середина XIX століття», із допомогою якої письменники також передають національний і соціальний регрес, який, на їхню думку, відбувся в Україні. Тому усвідомлення учнями художньої ролі названої лінії дозволяє збагнути цілісну концепцію роману, у якому кожна змальована історична епоха (змістовно завершене утворення) контактує і контрастує з іншим періодом – і цим забезпечено надісторичний вимір, необхідний для історіософських узагальнень щодо долі України. Подібні просторові вектори наявні й у поемах Т. Шевченка.

Натомість у романах П. Загребельного «Диво» та О. Гончара «Собор» міжісторичні паралелі сприяють типізації схожих процесів: у кожному епоху є і люди духовного творчого пориву, і руйнівники, які здатні нищити здобутки вітчизняної культури.

Отже, якщо на уроці відбувається вивчення літературних творів, у яких зображено декілька історичних епох, учитель та школярі мають усвідомлювати: просторові лінії, прокладені між ними, потрібні письменникам, щоб реалізувати свої філософсько-історичні погляди, які здебільшого стосуються осмислення надчасових явищ, актуальних в усі епохи. До такого узагальнення учасники навчального процесу приходять у результаті аналізу як кожного зображеного історичного періоду, так і встановлення зв'язків між різними епохами, що співіснують у тексті за принципами або змістового контрасту, або уподібнення.

У деяких творах використано специфічний прийом: митці позбавляють зображене історичних ознак (аісторизм), що допомагає продемонструвати універсальний (надчасовий) характер порушених тем і проблем. Простір у таких творах також є вмістилищем, проте створені картини нерідко важко пов'язати з конкретними реаліями (територіями, персоналіями, історичним часом) зовнішнього світу. Причина цього – у витоках міфологізму, які значною мірою впливають на художньо-просторові утворення в текстах названої категорії. Перед учнями постають об'єкти, що мають міфолого-символічний зміст, актуальний в усі епохи. У таких випадках просторові лінії необхідно встановлювати не тільки в середині зображеного, але й максимально виводити їх за межі тексту в реальне життя. Скажімо, поеми І. Котляревського «Енеїда» та І. Франка «Мойсей» символічно відображають історичний шлях українського народу в цілому. Відповідно на уроках літератури слушним буде звернення до фактів дійсної історії, зокрема складання плану основних подій із життя українського народу, через які він пройшов протягом багатьох віків. Учні повинні розуміти, що весь набір відомих часопросторових реалій вітчизняні митці відтворили за допомогою міфолого-символічного зображення, яке дозволяє подати читачу узагальнену художню картину, пронизану історіософським змістом.

Інші тексти з проявами аісторизму («Лісова пісня» Лесі Українки, різні види лірики) покликані звернути увагу на загальнолюдські теми, проблеми, внутрішні стани. Щоб продемонструвати це, словеснику необхідно ілюструвати написане фактами людського буття, які викликають емоційні реакції та роздуми у творців художнього слова. У такий спосіб простір літератури взаємодіє з обширом реального життя, для чого й необхідно прокладати відповідні лінії, тобто встановлювати зв'язки.

Крім художнього матеріалу, на уроках словесності школярів ознайомлюють з історико-оглядовими та біографічними матеріалами, системою теоретичних понять. Їх також можна представити на уроці як завершений простір – вмістилище, пронизане власними лінійними (вертикальними та горизонтальними) структурами.

Для розвитку названого типу мислення школярів особливо продуктивними є історико-документальні матеріали, які містять інформацію про різні просторові аспекти функціонування літератури та життя письменників. Будь-який історико-літературний період і кожна біографія митця включають у себе набір конкретних географічних реалій, які учні повинні знати. Наприклад, життєвий і творчий шлях Т. Шевченка відбувався в багатьох відомих місцях (Моринці, Вільно, Петербург, Київ, Кос-Арал та ін.); Леся Українка мешкала на Волині, в Києві, Криму, Єгипті, Італії, Німеччині, Грузії. Важливо, щоб кожен із названих пунктів ставав для учнів семантично маркованим, наділеним важливим подієвим змістом, що розкриває сутність життєвої долі митця, його внутрішній розвиток. На допомогу приходять літературні карти, які учні можуть самостійно створювати на основі контурних карт, виходячи зі змісту оглядових історико-літературних та біографічних джерел.

Окрім цього, потрібно говорити й про теоретичний простір (систему літературознавчих категорій, що стосуються сюжету, композиції, персонажів, словесних, ідейно-тематичний, стильових, жанрових особливостей тощо), який також володіє багатьма властивостями. Це вимагає від учителя та учнів спеціальної орієнтації, здатності дітей осмислювати образні утворення, які співвідносні з однією або декількома теоретичними системами, комплексно використовувати поняттєвий апарат. Важливо не тільки розкривати окремі дефініції, але й забезпечувати системність теоретичних знань школярів, яка є ключовою просторовою властивістю в цьому випадку. Учителі-словесники досягають такого результату, використовуючи схематичну наочність, на якій відображено теоретико-літературознавчі виміри функціонування мистецтва слова.

Висновки. Українська література як навчальна дисципліна володіє власними можливостями для формування просторового мислення школярів. Текстуальний простір – це своєрідне вмістилище словесно виражених хронологічних та топографічних елементів, що є семантично маркованим продуктом художніх уявлень митців, завжди концептуально спрямованим, підпорядкованим законам тематизації зображеного, характеро-, жанро- та стилетворення. Цінними слід вважати такі інтелектуальні операції учнів: виділення в тексті основних хронотопних рамок, складників, які туди входять, усвідомлення особливостей їх образного втілення, визначення авторських просторових ліній, здійснення досліджень твору відповідно до них, узагальнення змісту кожного з хронотопних утворень, установлення зв'язків між ними, цілісна оцінка художньої картини світу, яку створив митець, на основі просторових вимірів зображеного.

Література

1. Бібік В. Хронотоп у романі Валер'яна Підмогильного «Місто». *Літературознавчі обрії*. 2010. Випуск 18. С. 61–64.
2. Білоус П. Поняття "простір літератури" у сучасному літературознавстві. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Серія «Філологічні науки»*. 2015. № 5. С. 7–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2015_5_4 (дата звернення: 03.03. 2024)
3. Заїка Є. Вправи для розвитку взаємозв'язків образно-просторового й вербального мислення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 12. С. 29–32.
4. Коркішко В. О. Часопростір як формотворча категорія художнього тексту. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 1. С. 388–395.
5. Мамус Г., Уруський А., Гавришак Г. Просторове мислення студентів закладів вищої освіти як показник інтелектуального розвитку їх особистості. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. 2022. № 1. С. 135–141. URL: <http://nzp. tnpu. edu. ua/ article /view/261446> (дата звернення: 03.03. 2024)
6. Тимошенко О. А. Психологічна структура життєвого простору особистості. *Особистість та її історія: колективна монографія / за ред. Н. В. Чепелевої, М. В. Папучі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 140–157.*

7. Формування просторового мислення у дітей молодшого шкільного віку на уроках математики. URL: http://4ua.co.ua/pedagogics/tb2bd68a4c53b89521206c36_0.html (дата звернення: 03.03. 2024)

8. Шерстюк Н. Хронотоп як літературознавча категорія: генеза, еволюція, дискурс. *Філологічні науки*. 2018. № 28. С. 56–61. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/10642/1/Chronotop_genesis_evolution_discourse.pdf (дата звернення: 03.03. 2024)

References

1. Bibik, V. (2010). Hronotop u romani Valerjana Pidmogilnogo «Misto» [Chronotope in Valerian Pidmogilny's novel "The City"]. *Literaturoznavchi obrji – Literary horizons*. Issue 18. P. 61–64 [in Ukrainian]

2. Bilous, P. (2015). Ponatta "prostir literatury" u suchasnomu literaturoznavstvi. [The concept of "literary space" in modern literary studies]. *Lsteraturnyj protces: metodologija, imena, tendenciji – Literary process: methodology, names, trends*. No 5. P. 7–10 [in Ukrainian].

3. Zajika, Je. (2013). Vpravy dla rozvytku vza'mozvjazkiv obrazno-prostorovogo j verbalnogo myslenna [Exercises for the development of visual-spatial and verbal thinking relationships]. *Praktychna psychologija ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*. No 12. P. 29–32 [in Ukrainian].

4. Korkishko, V.O. (2010). Chasoprostir jak formatvorcha kategorija hudozhnogo tekstu [Space-time as a formative category of an artistic text]. *Aktualni problem slovanskoji filologiji – Actual problems of Slavic philology*. Issue XXIII. Vol. 1. P. 388–395 [in Ukrainian].

5. Mamus, G., Uruskyj, A. & Gavryshchak, G. (2022). Prostorove myslenna studentiv zakladiv vyshchoji osvity jak pokaznyk intelektualnogo rozvytku jihosobystosti [Spatial thinking of students of higher education institutions as an indicator of intellectual development of their personality]. *Naukovi zapysky Ternopil'skogo natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatuka – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk*. No 1. P. 135–141 [in Ukrainian].

6. Tymoshenko, O.A. (2018). Psychologichna struktura zhyttevogo prostoru osobystosti. *Osobystist ta jji istorija – Personality and its history*. (N.V. Chepelevoji, M.V. Papuchi (Ed.)). Nizhyn: NDU im. M.Gogola. P. 140–157 [in Ukrainian].

7. Formuvanna prostорового myslenna u ditej molodshogo shkyl'nogo viku na urokah matematyky [Formation of spatial thinking in children of primary school age in mathematics lessons]. URL: http://4ua.co.ua/pedagogics/tb2bd68a4c53b89521206c36_0.html (дата звернення: 03.03. 2024) [in Ukrainian].

8. Sherstuk, N. (2018). Hronotop jak literaturoznavcha kategorija: geneza, evolutcija, dyskurs [Chronotope as a literary category: genesis, evolution, discourse]. *Filologichni nauky – Philological sciences*. No 28. P. 56–61. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/10642/1/Chronotop_genesis_evolution_discourse.pdf (дата звернення: 03.03. 2024) [in Ukrainian].

Bondarenko Y.

Doctor of pedagogical sciences, Professor of Ukrainian literature, its teaching methodology, history of culture and journalism, Nizhyn M. Gogol State University
bondarenko_yuriy63@ukr.net
orcid.org/0000-0003-0938-9588

Bondarenko A.

Doctor Sciences of Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Department of Ukrainian language, methods of its teaching and translation Nizhyn Mykola Gogol State University
alla_bon@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4140-4733

THE DEVELOPMENT OF SPACE THINKING AT UKRAINIAN LITERATURE LESSONS

Ukrainian literature as an art of the word and as a subject has a significant potential for inner development of secondary general education school students. The formation of various types of thinking, including space one, which characterizes every person who uses it in everyday life and professional activity, also belongs here. Artistic picture of the world, which schoolchildren face, possesses a number of space characteristics (topographical and temporal) that may become a basis (a plan, a scheme, directions of developments) for the analysis of a piece of fiction. The author intends to reveal educational algorithms that can both contribute to the comprehension of artistic material and activate intellectual processes that provide the development of schoolchildren's ideas about space on the basis of pictures, created by artists. The chronotopic analysis as a basic kind of activity is fundamental for the author, it is combined with other ways of literature sources study according to the tasks, assigned by the authors of school curricula. Regarding its application, the scientist proposes a number of various kinds of mental activity: the establishment of spatial boundaries of the depicted, the defining of space-time elements, their description, the awareness of semantic marking, artistic role in the system of image structure of the text, conceptual orientation of the written, genre- and style-making. The author believes that investigations, which are based on the space lines made by the writer with the intention of artistic worldview formation, are the most prolific for the study of many works of fiction. The vectors of artistic thinking of writers, according to the author, exist either in the boundaries of the completed singular space-time (the majority of works of fiction depicting only one certain historical or biographical period) or between different space formations, which are necessary for the writers in order to establish static or dynamic connections between depicted historical epochs and to reveal thereby their own view of patterns of the development of Ukrainian people or even the whole humanity.

Key words: space, space thinking, space lines, elements of artistic space-time, chronotopos, chronotopic analysis, intellectual activity, developmental potential of literature.